

Földes László (1919–1980)

Földes László az 1960-as és 70-es években – több mint húsz éven át – oktatta a budapesti bölcsészkaron az újabb és újabb évfolyamokat, nemzedékeket – mire is? Hivatalosan a politikai gazdaságtan nevű, nem éppen népszerű tantárgyra, valójában arra, hogy mit jelent gondolkodni, véleményt formálni, zavarba ejtő kérdéseket föltenni, nemcsak másoknak, hanem önmagunknak is. Az sem egészen pontos, hogy oktató volt, mivel igazi műfaja a párbeszéd, a vita volt, amire nemcsak a szemináriumi óra adott alkalmat, hanem bármilyen más, akár ötletszerűen kínálkozó személyes találkozás is. Az ő megközelítésében *A tőke* sem valamifajta száraz, katekizmus-ízű, szaktudományos monstrumnak mutatkozott, hanem a jelen gondjaira, számos alapvető probléma megoldatlanságára rámutató filozófiai kézikönyvnek. De Földes tanár úr nem érte be az ún. „nagy” kérdések feszegetésével, szívesen vonta be mindenkori beszélgető partnerét a legújabb, éppen megjelent regények vagy filmek megvitatásába, a reflektorfényt kapó közügyekben való eligazodásba. És kezünkbe adott könyveket, sokszor tiltott gyümölcsöket; például valamennyien 48 órát kaptunk, hogy elolvassuk Sinkó Ervin Magyarországon kiadatlan, indexre tett, meglehetősen terjedelmes műveit, az *Optimistákat* és *A regény regényét*.

Megvesztegetően közvetlen lénye nem igazán tűrte a „Tanár úr” megszólítást sem, inkább volt „Laci bácsi” vagy csupán „Laci”, bizalmas baráti körben „Lackó”. Rendkívül nyitott volt az emberekre. Bár nem rejtette véka alá baloldaliságát, szívesen fogadott mindenkit, szót tudott érteni tőle távol eső nézetű diákjaival is. A radikális ellenzéki Zsille Zoltán kedvenc tanítványai közé tartozott. A reformista Farkas Jánossal életre szóló barátságot kötött. Farkas utóbb, 1995-ben megjelent, *Világra jönni* című tanulmánykötetét (Budapest, Cserépfalvi) Laci bácsi emlékének ajánlotta, és könyve előszavában részletesen bemutatta mesterét. (Tudomásom szerint, Földes Lászlóról eddig jószerivel ez az egyetlen érdemi írás jelent meg.) Hallomásból tudok arról, hogy Jeszenszky Géza is előfordult Laci bácsi társaságában, és twistelni tanította az abban járatlanokat. Tanítványai nem is annyira az egyetemen, mint

inkább a Dunán vették őt körül, többnapos evezóstúrákon, ahol jobban lemérhető, hogy ki a legény a gáton. Ő pedig legalább annyira büszke volt szakácstudományára, Csáki rostélyosára, mint egyetemi óráira. Gargantuai étvágya volt, szerette az asztalt, ágyat, poharat.

Nem véletlenül vonzódott a filozófia szakos hallgatókhoz és azok is őhozzá. Különleges érzéke volt ahhoz, hogy személyes életproblémákat általános filozófiai belátásokkal kössön össze. Az utóbbiakkal, persze, megemelte az előbbieik súlyát, és úgy sikerült megoldás felé terelnie diákjait, hogy azokban egy percig sem merült fel a bábáskodás gyanúja. S az is több mint lelkesítő volt sokunk számára, hogy a szocializmus eredendő, utópikus ígéreteit őszintén, elhithető erővel tudta képviselni. Mintha csak karnyújtásnyira lett volna tőlünk a *Kilencedik szimfónia* testvéri lánc, hiszen ezt szinte tapinthatóvá tette az ő mindig kész baráti közeledése, társakat megnyerő személyes példája. Keveset publikált, tanulmányait a szükség és a barátok kényszerítették ki belőle. Alighanem írásgörccs kínozta, mert amikor leült a papírral szemben, mintha elhagyta volna bátorsága. Ez azt nem jelenti, hogy elkészült írásai ne lennének érdekesek és értékesek, ám alig adnak vissza valamit valódi tehetségéből. Akkor volt igazán elemében, amikor szóban kellett érvelnie, rávezetni és meggyőzni hallgatóságát. Kreativitása a közös beszélgetések során érvényesült leginkább, ilyenkor születtek – sokszor menet közben pattantak ki – legkiválóbb felismerései. És nem csak róla mondható el, hogy a magas röptű szellemi tornák felszabadították, mivel partnereit is arra csábította, hogy kövessék őt, azaz haladják meg önmagukat. Nem félek a szótól: a párbeszéd, a diszkusszió zsenije volt. Bámulatosan ötletes és találatékony vitázó, kifogástalan logikával és magával ragadó retorikával.

Kapcsolata évfolyamunkkal tulajdonképpen akkor mélyült el, amikor a hivatalos kötelezettség, a PG-előadásorozat 1964-ben – három félév után – véget ért. Először harmadévesként terveztünk saját szervezésű szemináriumokat, amelyekhez (hogy bejegyeztethessük egyetemi indexünkbe) felkértük egyik-másik kedvenc tanárunkat. Így nyertük meg a modern drámát elemző sorozatunkhoz Török Endrét, a Thomas Mann életművét feltérképezőhöz B. Mészáros Vilmát, negyedéves korunkban pedig, a Marxot kivesézni szándékozó szemináriumhoz, Földes Lászlót. Több féléven át igyekeztünk feldolgozni *A tőke* második és harmadik részét, a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* és a *Grundrissét*. Amikor a Marx-művek elfogytak, átalakultunk gazdaságfilozófiai szemináriummmá, s az egyetem elvégzése után is folytattuk összefüggéseinket. Emlékeim szerint, így kerültünk 1971

körül Polányi Károly vonzaskörébe. Arról persze hallottunk, hogy Laci bácsi később már maga hirdette meg *Tőke*-szemináriumait, és azt hittük, hogy a mi kezdeményezésünk tetszett meg neki. Csak utóbb, Farkas János könyvének előszavából tudtam meg, hogy már előttünk is vállalkozott hasonló feladatra.

Ami engem illet, kettőnk kapcsolata nem indult valami jól. Egy hatalmas hodályban, a harmadik emelet tízes számú tantermében került sor Földes tanár úr első PG-előadására. Élénken emlékszem rá, hogy egyszer csak belépett egy fehérhajú, fehér bajszerű, mokány ember, majd elkezdett járkálni fel-alá, s közben ontotta az érthetetlen alapfogalmakat és definíciókat. Nemcsak a terminusok ismeretlensége volt zavaró, hanem az is, hogy alig hallhatóan hadarta el őket, szava csak az első négy sorban ülőkhöz ért el, a többiek magukra vethettek. Mintha nagyon unta volna már újra előlről kezdeni tantárgyát. Az előadás szünetében beszélgetést kezdeményezett velünk. Valami-képp én is a közelébe sodródtam, s azt találta megkérdezni tőlem, hogy mit olvastam Sartre-tól. Megvetően válaszoltam, hogy semmit. (Merthogy gimnáziumi éveimnek végén éjjel-nappal a XVIII. század irodalmát bújtam, így kevésbé ismertem és persze lenéztem a XX. századot.) Aztán megkérdezte, hogy milyen szakos vagyok. „Magyar és filozófia” – válaszoltam. „Akkor dupla bűn” – mondta erre, én pedig dühösen elrohantam Sartre-ot olvasni, hogy bizonyosságot szerezzek róla, tényleg nem érdemes elolvasni. Akadt is néhány műve, amely alátámasztani látszott gyanúmat, de aztán kezembe került a *Szavak* című könyve, és elbűvölt. Akkor kezdtem el komolyan venni Laci bácsit.

Később már mindketten komolyan vettük egymást. Nekem köszönhette, hogy megismerkedett és megbarátkozott Pilinszky János költészetével, mint ahogy arról is sikerült meggyőzőnöm (nem ment könnyen), hogy Kosztolányi *Édes Anna* című regényének nyitó fejezetében szó sincs Kun Béla megrágalmazásáról. Igaz, én még inkább adósa vagyok neki. Őt követtem abban is, hogy vettem magamnak egy füzetet és ráírtam, hogy „M. I.” – ebbe kerültek bejegyzésre a „magától intéződő” ügyeim. Sokszor szállóigeként futott körbe közöttünk Laci bácsi egy-egy megállapítása vagy akár indulatszava (most is fülemben cseng, ahogy ironikusan ismételteti: „de borzasztó, de borzasztó”). Se szeri, se száma kedvenc témáinak és szerzőinek, akik nekem is kedvenceimmé váltak. Rendkívül érdekelte őt a prekapitalista társadalmak gazdasági szerkezete – annyira, hogy tanulmányokat írt róla. (Ezek egyike alább olvasható tanulmánya a hagyományos társadalmaknak az európai kapitalista fejlődéstől eltérő racionalitásáról.)

Tőkei Ferencnek az ázsiai termelési módról írt könyve éppúgy kedvelt kiindulópontja volt elemzéseinek, mint a Polányi Károly első hazai recepciója során megjelent művek. A téma iránti szenvedélye rám is átragadt, pályám elején – noha irodalomtörténésznek szegődtem – hosszú recenziókat írtam Tőkei másik két könyvéről.

Az idők folyamán nagyon összelekedtünk. Dunai kalandozásain nem vettem részt, mert az efféle dolgok nagyon távol álltak tőlem, de rendszeresen találkoztunk, könyveket és eszméket cseréltünk. Imponált mozgalmi múltja is (hobbijaim közé tartozott a munkásmozgalm történetének tanulmányozása). Mesélt arról, hogy az 1940-es évek elején a moszkvai pártvonaltól független Deák–Mayer frakció tagja volt, ez olyan fiatalokból állt, akiknek romantikus elképzelései voltak a kommunizmusról. (Laci bácsi története már csak azért is megérintett, mert az elfogott és meggyilkolt Mayer Arnold fiát személyesen ismertem.) Aztán be kellett vonulnia, kikerült a keleti frontra, újabb katonai szolgálata során megsebesült, egy bécsi kórházban ápolták, majd amerikai hadifogságba esett, akik foglyaikat átpasszolták a franciáknak, ott pedig kemény éhezés várt rájuk. A fordulat éve után a Belkereskedelmi Minisztériumba került, munka mellett végezte el a Közgazdaságtudományi Egyetemet. 1956 után munkásörként fegyverrel védte a szocialistának tudott államot. A hatvanas években ő is hitt a marxizmus reneszánszában, de később csalódott benne és kiábrándult a politikából. Az évtized végén már ellenzékinek tartotta magát, aki „belülről bomlasztja a Pártot”. A csehszlovákiai bevonulást elítélte, három tanítványával együtt arra készült, hogy az egyetemi párttaggyűlésen (pártszerűen) felszólaljon ellene. Aztán ő mégsem tette meg – hogy miért nem, soha nem derült ki. Egyik filozófus tanítványa szerint, még ekkoriban is két téma foglalkoztatta leginkább: Hogyan alakítható át a bürokratikus szocializmus emberközpontú szocializmussá? Hogyan lehetséges közösségi élet a pénz közvetítése nélkül? Talán a tradicionális társadalmak problémáihoz is már e kérdések megválaszolásának reményében fordult.

A hatvanas évek végétől szívpanaszokkal többször is kórházba került. 1980-ban hunyt el, nagy részvét mellett temették el szeptember 2-án. Egy szűk baráti kör minden évben megemlékezik róla ezen a napon.

Veres András

1963-ban, amikor elsőévesként megkaptuk a tanrendet az ELTE Bölcsészettudományi Karán, nem voltak választási lehetőségek, még abban sem, hogy kihez járunk szemináriumra. Egyénileg arról dönthettünk, hogy meghirdetett speciális kollégiumokra vagy szemináriumokra jelentkezzünk-e.

Politikai gazdaságtanból a történészeknek Földes László előadásaira és szemináriumaira kellett járniuk. A „polgazd” újdonság volt legtöbbször számára, Földes Lászlóról meg az a hír járta, hogy félelmetes vizsgáznia nála, nagy valószínűséggel bukta.

Nem „polgazd” előadás volt az első a héten, amikor megkezdődött az egyetem, hanem Hahn István ókortörténeti kurzusa – ami lenyűgöző volt. A professzor úr elvileg görög–római történelmet tanított volna, de jóval korábról indított, a földművelés megjelenésével a Közel-Keleten. Záporoztak az adatok régészeti feltárásokról, települések és ókor történészek nevei hangzottak el, akiknek kutatásai egymásra épültek, miközben vitatkoztak egymással – az ember érzékelte, hogy no igen, ez az egyetem.

A magas, szikár, száraz hangon beszélő Hahn Istvánnak és a többi, azon a héten megismert előadó tanárnak – akik általában visszafogottan, a biztos tudás nyugalmával és könnyen jegyzetelhetően beszéltek – szöges ellentéte volt Földes László. Köpcös alkatával, hófehér hajával Móricz Zsigmondot juttatta eszembe, tűz és dinamizmus áradt belőle, ahogyan fel s alá járkálva adott elő, ritkán pillantva egy papírdarabra a kezében, és bevezetve bennünket egy olyan tárgykörbe, ami számomra legalábbis ismeretlen volt. Azt tudatosította tüstént, hogy a politikai szó a gazdaságtan jelzőjeként korántsem a szó szokványos értelmében veendő, hanem annak klasszikus jelentésében, ami azt jelenti, hogy társadalmi. Szóval társadalom-gazdaságtanról szólnak az előadások, ami egyben azt is jelentette, hogy egy alapvetően elméleti stúdiumba nyerünk bevezetést, azon a módon, ahogyan Marx értelmezte társadalom és gazdaság viszonyát. Legalábbis ezt szűrtem le az előadásból, és ettől kezdve a dolog nagyon érdekelt.

Az elméleti bevezető után jött a nagy meglepetés: az első szeminárium, ami egyik délután 2-kor kezdődött. Ebéd utáni, enyhén lusta hangulatban érkeztem oda, ahova valósággal berobbant Földes László. Kivágta az asztalra a pisztolyát, és bejelentette, hogy most jött munkásör-gyakorlatról. Paff voltam. Ha valamire nem számítottam egy egyetemi szemináriumon, ez volt az. Amint túljutottunk ezen a „bevezetésen”, szemináriumvezetőnk hirtelen átvedlett Földes tanár úrrá, aki kiadta a feladatot: Marxot kellett olvasni, *A tőke* első, „Áru”

fejezetét, felkészítve minket, hogy nem lesz könnyű olvasmány, ne lepődjünk meg, ha óránként négy oldalnál nem tudunk többet megemészteni belőle. És ettől kezdve nyilvánvalóvá vált, hogy nála a politikai gazdaságtant nem lehet a feladott tankönyvből megtanulni. Más szövegeket kellett olvasni, először Marxot, de idővel másokat is. Keynes nézeteit, például, Csapó László könyvén keresztül ismertette meg velünk (*Az állami monopolkapitalizmus*. Budapest, Kossuth, 1962.), és Csapó fejtegetései nyomán máris másként lehetett közelíteni a XX. század történetéhez, mint ahogyan a leegyszerűsítő, mondhatni, propagandisztikus politikatörténeti munkákból. Még izgalmasabb volt, ahogyan később a szocializmus politikai gazdaságtanát tanította, amikor is a hangsúly azoknak a vitáknak a követésére került, amiket 1963–64-ben a magyar közgazdászok folytattak már az új gazdasági mechanizmus előkészítése során.

Mindebből kiviláglott, hogy Földes László ezt az ideologikusnak szánt tárgyat úgy tanította, hogy elgondolkodásra, töprengésre készítetett. Azt próbálta elérni, hogy a diák úgy tegye magáévá a marxi megközelítést társadalom és gazdaság viszonyához, hogy legyen tisztában azzal: korántsem minden könnyen értelmezhető ebben a gondolatrendszerben, még kevésbé nyilvánvaló, hogyan alkalmazható a mai (akkor az 1960-as évek) gyakorlati kérdéseinek megválaszolására, ám megismerésével jobb helyzetbe kerülünk a világ megértéséhez – én legalábbis ezt szűrtem le belőle. Az ösztönzés olyannyira hatott rám, hogy ezért kezdtem el érdeklődni fő tárgyam, a néprajz területén a gazdasági antropológia iránt, és fedeztem fel 1963 őszén Polányi Károly gondolatainak jelentőségét különböző jellegű gazdasági rendszerek működésének megértésében.

Ugyanakkor nyilvánvalóvá vált 1964 januárjában, hogy Földes László vizsgán tényleg olyan volt, ahogyan a híre járta. Valóban többeket kirúgott, közöttük egyik évfolyamtársnőmet, aki a parlament egyik alelnökének leánya volt. Ami engem illet: az egyetlen egyetlen egyszer kellett vizsgát újráznom: nála az első félév után. Ez meglepett, mert egyébként a nyolc vizsgából hetet jelesre tettem le, azt hittem, hogy a politikai gazdaságtan sem okoz gondot, hiszen érdekelt, el is olvastam mindent, amit feladott. Őt is meglepte, hogy éppen a cserefolyamatról vizsgáztatva lesz kénytelen úgy ítélni, hogy jobban teszem, ha újra felkészülök a vizsgára (az elégtelent nem írta be; később vizsgáztatóként ezt az önbecsülést felkorbácsoló pedagógiai eszközt magam is többször alkalmaztam, ameddig ez technikailag lehetséges volt), amit második nekifutásra viszont úgy tettem le, hogy

jó jegyet adott. Az első vizsga után leült velem beszélgetni. Sok minden szóba jött, származás, egyetem, érdeklődési kör, olvasmányok, még szerelmek is, és érzékelttem, hogy figyel rám. Ezt különösnek találtam, mert korábban láttam, hogy olykor filozófia szakos évfolyamtársaimat invitálja szobájába beszélgetni. Ma már tudom, hogy tőlük érkeztek azok a kihívások, amelyek újra és újra őt is töprengésre készítettek az általa töretlenül zseninek tekintett Marx gondolkodását illetően, de azt is, hogy szinte minden évfolyamban akadt egy-két más szakos hallgató is, akikre kíváncsi volt, akiknek társaságát kereste.

Az újrázás után nem volt gondom többet a politikai gazdaságtannal. Földes tanár úrtól megkaptam a jelesekert, és a tanár urat mindig örömmel üdvözöltem, ami gyakran megtörtént, mert a Politikai Gazdaságtan Tanszék a IV. emeleten éppen útba esett, ahogy a Néprajz Tanszék felé mentem.

Ilyen előzmények után történt, hogy az 1965-ös tanév első félévében, ősszel, amikor szemináriumot hirdetett *A tőke* újraolvasására filozófusoknak, Földes László egyetlen nem filozófusként engem is meghívott az órájára. A szeminárium kezdetén elmondta, hogy a cél: ellentmondások keresése *A tőké*ben. Ezen a szemináriumon ismerkedtem meg a fölöttem járó évfolyamok kiemelkedő hallgatóival, Bence Györggyel, Kis Jánossal (utóbbi Hegedüs Zsuzsával együtt csak az első alkalmakkor volt jelen, utána elmaradtak), akik később, Márkus Györggyel együtt megírták a maguk Marx-kritikáját a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?*-t, ami csak 1992-ben jelenhetett meg (Budapest, T-Twins – Lukács Archívum). A szeminárium némileg titkos jellegére vallott, hogy nem vettük fel a leckekönyvbe, abban nincs nyoma, de így is elhíresült.

Ezután Földes László gyakran invitált szobájába beszélgetni (miként másokat is). Ott találkoztam életemben először Tőkei Ferencsel, akinek frissen megjelent *Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez* (Budapest, Kossuth, 1965) című műve könyv alakban, de egyetemi-tudósi állása sehol sem volt. Emlékszem, hogy milyen, láthatóan szegényes pulóverben, nadrágban, soványan ült ott, miközben megírta az akkor legizgalmasabb történetfilozófiai munkák egyikét, amely a következő években világszerte ismertté vált. Ma is tanulságos látni, hogy a Kossuth Könyvkiadó szerkesztői előszóban hogyan határolódott el tőle. Vitát gerjesztő mű volt, és 1966-ban Földes szervezett is egy szűk körű vitát róla, amelyre meghívta a kínai tanszék oktatóit (már nem emlékszem, hogy kik voltak jelen), a Folklore Tanszék egyik tanárát, Katona Imrét, aki az Ázsia kurzust tartotta, engem, aki hallgató volt,

de legfőképpen Balogh András, aki fölöttem járt, s aki előtt ígéretes történelmi és politikai pálya állt: akkoriban már a Bölcsészkar KISZ Bizottságának vezetői közé tartozott, később egyetemi KISZ-titkár lett, illetve egyetemi tanár az ELTE-n és a Pártfőiskolán is, később nagykövet Indiában; Indiának komoly történész-kutatója is volt. Balogh kiválóan beszélt oroszul, angolul, meg tán spanyolul is, remek tanulmányokat írt már, és erre az alkalomra komoly „opponensi véleményt” fogalmazott meg Tőkei művéről.

Ezt követően gyakran beszélgettünk egymásba botolva, és 1968-ban, amikor két néprajzi oktatóm külön-külön arról gyözködött, hogy lépjek be az MSZMP-be, egy beszélgetés során Földes László is felvetette ugyanezt. Neki is, másoknak is azt mondtam, hogy nem áll szándékomban, egy társadalomtudomány művelője akarok lenni, és nem gondolom, hogy az elfogulatlan ítéletalkotás összeegyeztethető lenne bármilyen politikai párt szolgálatával. (Ezt ma is így vélem, és az indokok sem változtak.) Ez az elutasítás nem változtatott viszonyunkon, inkább abba az irányba mozdította, hogy az egykori tanár–diák kapcsolat barátsággá alakult át. Földes László elkérte a szakdolgozatomat (*A közösségek közötti csere*; megírás: 1968, megjelenés: Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1998), amelyben erősen támaszkodtam Polányi Károly felfogására társadalom és gazdaság viszonyáról, és Polányi nézetei erősen foglalkoztatni kezdték. Lelkesen olvasta el Polányi első, magyarul megjelent, a gazdasági antropológiát új alapokra helyező tanulmányait a *Magyar Filozófiai Szemlében* (1971), ami írásra készítette. Ennek eredményei a *Világosságban* megjelent közlemények, amik Földes valószínűleg legjelentősebb publikált intellektuális teljesítményei.

A barátság 1969-ben vált teljessé, amikor meghívott a nyári táborozásra, amit minden évben megszervezett a Pandúr-szigeten, Baja alatt, a Gemenci-erdő területén. Ettől kezdve 1980-ig csaknem minden évben ott voltam, kiváló elmék (egykori és akkori hallgatók, barátaikkal együtt), továbbá számos gyakorlati ember társaságában, akikkel a Népszigeten ismerkedett meg, ahol a hajóját tartotta. Később Budapesten, hol az egyetemen, hol a Népszigeten találkoztunk, majd Dunakeszin, a házában, ahova második feleségével költözött. A derítő fedelét Angyal János irodalom-szervező-szerkesztő barátommal betonoztuk le, akit a Pandúr-szigeten ismertem meg. Ő értett is a betonozáshoz. Így lett számomra Földes László tanár úrból „Lackó”, akinek alakját a temetésén mondott gyászbeszédemben kíséreltem meg felidézni.

Abban az időben az egyetemi tanulmányoknál már fontosabbak voltak a pandúr-szigeti meg egyéb beszélgetések. A szigeten a mindennapi főzés volt a legfőbb teendő, amit Földes László maga végzett, a leányok-asszonyok legfeljebb konyhai segédmunkával járulhattak a sikerhez, kritikus megjegyzések kíséretében, a fiúkra tartozott a tüzelő beszerzése. E mellett és utána sok mindenről szó esett, ami a világban történik. Pártpolitikáról viszonylag ritkán nyilatkozott meg bárki, társadalmi folyamatokról annál inkább, és nyilvánvalóvá vált, hogy Földes a Kádár-rendszerből egyre távolabb került. Önmagáról keveset beszélt, miközben falusi nagyapjának nem egy szokását megismerhettük, életismeretéről, sokféle gyakorlati jártasságáról meg nap, mint nap meggyőződhattunk. A kevés dolog egyike, amit megtudtunk egyetemi oktatói létét megelőző életéből, hogy fehér haját a II. világháború alatt a keleti fronton szerezte, amikor egységével egy kukoricaföldön hasalva élte át, hogy a föld két oldaláról az orosz és a német páncélosok egymást lötték a fejük felett.

A beszélgetésekből kiviláglott, hogy Földest a társadalom és gazdaság viszonyánál szélesebb körű összefüggések foglalkoztatják: az emberi lét, az etikus lét kérdései. Az ilyen problémafelvetésekhez a természet közeli megtapasztalása, meg olyan olvasmányok adták a gyúanyagot, mint Marcuse *Az egyszemélyes ember-e*, amit az MSZMP vezetőinek szánt, forgalomba nem került fordításból ismert meg, továbbá az eutanáziáról megjelent tanulmányok s különböző irodalmi művek. Irodalmi tájékozottsága meglehetősen széleskörű volt. Egyik kedvenc könyve, a *Vízordító három halála* Jorge Amado-tól (Budapest, Európa, 1959), az emberi lét, kényszerek és vágyak ellentmondásosságát éppúgy bemutatta, mint az azzal kapcsolatos képmutatást. A képmutatás igen távol állt tőle, az embereket cselekedeteik alapján értékelte, és átlátott rajtuk. Könnyen talált hangot a Pandúr-sziget „gazdájával”, Agatity Jusuf fővadással, meg mindenkiel, aki ott megjelent: halással, hajóssal, rendőrrel éppúgy, mint az egyetem mindig kicsit ittas liftkezelőjével.

Addigra az MSZMP-től már nagyon eltávolodott, de nem egy, az emberi lét kiteljesítését elősegítő eszmei irány követésétől-keresésétől. Marx tiszteletéről sohasem mondott le, izgatta gondolkodásának eredetisége és mélysége. Emlékszem, hogy az ugyancsak az MSZMP belső körei számára készített fordítássorozatban ismerkedett meg egy írással élete vége felé, amely Marxot úgy mutatta be, mint akinek víziója volt a történelemtől – nos, ezen sokat morfondírozott. Hogy ebből a töprengésből született-e írása, nem tudom, mint ahogyan

a *Világosság*ban megjelent tanulmányait is csak elkészülte után olvashattam, előtte csak általánosságban beszélt velem a tanulmányok témájáról.

Magát egyébként úgy jellemezte, hogy nem igazán kreatív gondolkodó, de Marxnak jó interpretátora, s arra törekedett, hogy még jobb legyen. A „hagyományos társadalmak” gazdasága belső logikájának megvilágítását célzó tanulmányai, amelyekben Marxból kiindulva hasznosította Polányi Károly felismeréseit, bizonyosan többek interpretációnál. Valójában beleillenek abba a törekvésbe, amin az 1970-es években Franciaországban, Nagy-Britanniában, az Egyesült Államokban többek munkálkodtak, amiről vitatkoztak, hogy létrehozzák a gazdasági antropológia marxista változatát. Ám mivel ő magyarul írt, szövegei ezért csak a gazdasági antropológia magyar oktatásában és néhány „tradicionális” társadalmat kutató magyar történész munkájában hasznosultak. Többet érdemelnek.

Sárkány Mihály